

ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ՊՈՊՈԻԼԻԶՄԻ ՄԱՍԻՆ՝ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

Արամ Աբրահամյան

Արվեստագիտության թեկնածու
«Առավոտ» թերթի խմբագիր
ՀՀ, Երևան, Արշակունյաց 2
Էլ. հասցե՝ aramabr333@gmail.com

Հոդվածը ներկայացվել է 15.02.2022, գրախոսվել է 25.10.2022, ընդունվել է տպագրության 12.12.2022
DOI: 10.53548/0320-8117-2022.3-47

Ներածություն

Քաղաքական գործիչների ելույթներում, լրագրության, հրապարակախոսության, մասամբ նաև գիտական գրականության մեջ «պոպուլիզմ» եզրը սովորաբար օգտագործվում է խիստ բացասական իմաստով: Մասնավորապես, այդ բառը քաղաքական ուժերն իրար են ուղղում որպես մեղադրանք, երբեմն նաև փորձում են արդարանալ՝ պնդելով, որ իրենք պոպուլիստ չեն՝ որպես կանոն, նկատի ունենալով, որ իրենք սուտ, անիրագործելի խոստումներ չեն տալիս և քաղաքացիներին չեն մոլորեցնում:

Մինչդեռ գիտության մեջ, մեր կարծիքով, ցանկացած հասկացություն, այդ թվում՝ «պոպուլիզմը», չափտի երանգավորված լինի դրական կամ բացասական իմաստներով. անհրաժեշտ է արձանագրել երևույթի հատկանիշները և տեսնել, թե ինչպիսին կարող է լինել դրա կառուցողական դերը պետականության զարգացման տեսանկյունից: Այդ տեսանկյունից պոպուլիզմը սույն հրապարակման մեջ դիտարկվում է որպես այս կամ այն հասարակության քաղաքական մշակույթի մի մաս և արտացոլում է այդ մշակույթի առանձնահատկությունները:

Քաղաքական մշակույթ ասելով՝ նկատի ունենք «տվյալ քաղաքական համակարգի մասնակիցների անհատական դիրքորոշումների և կողմնորոշումների համակցությունը»¹: Այդ ձևակերպման հեղինակների՝ ամերիկացի քաղաքագետներ Գ. Ալմոնդի և Ս. Վերբայի դասական տեսության համաձայն՝ քաղաքական մշակույթը լինում է երեք տեսակի՝ ծխական, հպատակային և մասնակցային: Չնայած հետազոտողներն իրենց հիմնական աշ-

¹ Almond, Verba 1963, 11.

խատանքը հրապարակել էին 1963 թ., ժամանակակից քաղաքագիտական միտքը, ինչ-ինչ երանգներ, ճշգրտումներ առաջարկելով հանդերձ, լուրջ փոփոխություններ չի մտցրել տվյալ դասակարգման մեջ:

Ծխական (parochial) մշակույթի պարագայում հետաքրքրություն չկա քաղաքականության և պետական ինստիտուտների հանդեպ, չկան բավականաչափ գիտելիքներ քաղաքական համակարգի մասին, բացակայում են նաև էական սպասելիքներն այդ ամենից: Հպատակային (subject) մշակույթը, հակառակը, մեծ տեղ է տալիս թագավորին, «սինյորին», իշխանին՝ գոյություն ունեցող քաղաքական, պետական ինստիտուտներին և հատուկ է այն համակարգերին, որտեղ առկա է պետության առաջին դեմքի կենտրոնացված իշխանություն: Մասնակցային, ակտիվիստական (participant) մշակույթն առավել հատուկ է վերջին դարերի արևմտյան հասարակություններին, երբ տվյալ երկրի բնակիչները սկսում են իրենց քաղաքացի զգալ, գիտակցում են սեփական ուժն ու նշանակությունը և պահանջներ են դնում իշխանությունների առջև: Կարելի է կարծել, որ քաղաքական մշակույթի առաջին երկու տեսակներն այսօր՝ XXI դարում, մերժելի են, «հետադիմական», իսկ ահա երրորդն առաջադեմ է և ցանկալի: Բայց ամեն ինչ այդքան պարզ չէ: Այս պարագայում նույնպես արժե խուսափել գնահատողական դատողություններից: Ավելի ճիշտ կլինի պնդել, որ ժամանակակից հասարակությունների մեծ մասում համագոյակցում են քաղաքական մշակույթի երեք ձևերը: Ավելին՝ անհատական մակարդակով, կախված հանգամանքներից, տարբեր պարագաներում մարդիկ այս կամ այն չափով հակված են երեք մոդելներից մեկին:

Պոպուլիզմն ուղերձը սպառողին հասցնելու ձև է

«Պոպուլիզմ» եզրը սովորաբար կիրառում են այն քաղաքական գործիչների և ուժերի վերաբերյալ, որոնք իրենց ներկայացնում են որպես ժողովրդական լայն զանգվածների շահերի պաշտպան և առաջարկում խնդիրների լուծման պարզ դեղատոմսեր: Այդպիսի հասարակական կամ քաղաքական շարժումները, ըստ տարածված քաղաքագիտական պատկերացումների, «սովորաբար անվստահություն են սերմանում էլիտաների, ներկայացուցչական ինստիտուտների և բարդ պետական մեխանիզմների հանդեպ, առաջարկում են ժողովրդի ուղիղ մասնակցությունը պետության

կառավարմանը, ունեն խարիզմատիկ առաջնորդ, որը «ժողովրդական տրիբունի» դեր է խաղում»²:

Սակայն այս բնորոշումների մեջ դարձյալ պետք է որոշակի զգուշավորություն դրսևորել և խուսափել պարզեցված մոտեցումներից: Առանձնապես դժվար չէ, բովանդակային քննարկումից խուսափելով, ընդդիմախոսին կացնել «պոպուլիստի» պիտակը: «Պոպուլիզմի մեջ մեղադրանքն ինքը կարող է կրել պոպուլիստական բնույթ՝ դառնալով փաստարկման դեմագոգիկ փոխարինում», - զգուշացնում էր Ռալֆ Դարենդորֆը՝ նշելով, որ նույն երևույթը ինչ-որ մեկի կողմից կարող է ընկալվել որպես պոպուլիզմ, քանի որ, ի վերջո, ժողովուրդն է օժտված ինքնիշխանությամբ, նա՛ է լեգիտիմացնում ժողովրդավարությունը³: Պոպուլիզմի և «բնականոն» ժողովրդավարական խոսույթի՝ երբեմն շատ նուրբ տարբերությունը հասկանալու համար պետք է, կարծում եմ, որպես մեկնարկային կետ ընդունել ոչ թե քաղաքական գործիչների նպատակադրումները (որոնք քիչ թե շատ միանման են), այլ հասարակական ընկալումների շարժառիթները, այլ կերպ ասած՝ քաղաքական մշակույթը:

Պոպուլիզմը կարող է լինել «աջ» և «ձախ»: «Աջը» սովորաբար առնչվում է ազգային ինքնությանը, երբեմն հռչակում ազգային բացառիկությունը և այդ դեպքում ուղղվում է, օրինակ, միգրանտների դեմ: «Ձախը» սովորաբար կենտրոնանում է սոցիալական և բնապահպանական խնդիրների վրա: Այդ եզրը, այդպիսով, չի բնութագրում քաղաքական ուղերձի *բովանդակությունը*, գաղափարախոսությունը, այլ նկարագրում է ուղերձը շահառուներին (քաղաքացիներին, ընտրողներին) հասցնելու ձևը: Պոպուլիստական գործիչներ, կուսակցություններ, հոսանքներ կան թե՛ զարգացած ժողովրդավարական երկրներում, թե՛ «երկրորդ» ու «երրորդ» աշխարհի պետություններում: Այնուամենայնիվ, հետազոտողները նշում են պոպուլիզմի և ժողովրդավարության հիմնական տարբերությունը. առաջինի համար կարծիքների բազմազանությունը և կոնսենսուսը էական չեն. հիմնական շեշտը դրվում է մեծամասնության դիրքորոշման վրա⁴:

² St'ui Феномен правого и левого популизма в странах ЕС 2016, 1:

³ Дарендорф 2019, 19.

⁴ Побочий 2014, 82-83.

Պոպուլիզմը հատուկ է մասնակցային մշակույթին, սակայն դրա հիմնական դրսևորումներում առկա են նաև հպատակային մշակույթի տարրերը: Այսինքն՝ մի կողմից, պոպուլիստը դիմում է ժողովրդավարական մեխանիզմներին, բայց, մյուս կողմից, մշակութային առումով, մենք ստանում ենք արդյունք, որը հաճախ հակասում է զուտ «մասնակցայինի» դասական պատկերացումներին: Ժամանակակից պետություններում նախագահին, օրինակ, ընտրում են քաղաքացիները, իսկ միջին դարերում կայսրն «օծվում էր» Աստծո կողմից («անմիջապես» կամ պապի միջնորդությամբ): Մինչդեռ պոպուլիստական առաջնորդը, թեև ընտրված է, այնուամենայնիվ, քաղաքացիների մեջ որոշ չափով ընկալվում է որպես «օծյալ», այդպիսով, պահպանվում են հպատակային ընկալումների տարրերը: Վարչակազմի ընտրված ղեկավարն այդպիսով ձեռք է բերում «հոր» որոշ գործառույթներ:

Երկու տիպի մշակույթների համատեղումը (հիբրիդը) դրսևորվում է նախևառաջ այն երևույթում, որը քաղաքագիտության մեջ նկարագրվում է որպես «պլեբիսցիտար ժողովրդավարություն»⁵։ Իշխանությունը թեև ձևավորվում է քաղաքացիների մասնակցությամբ, բայց իրականում այդ մասնակցությունը սահմանափակվում է ընտրություններով, հանրաքվեով, որից հետո քաղաքացիների մեծամասնության և առաջին դեմքի միջև ուղիղ կապ հաստատելով: Ինչպես գրում է ռուս քաղաքագետ Գրիգորի Յուդինը, ընտրությունները ոչ թե պայքար են տարբեր թեկնածուների, նրանց ծրագրերի և գաղափարների միջև, այլ հանրաքվե են, «պլեբիսցիտ», որտեղ ժողովուրդը հաստատում է (կամ չի հաստատում) իր հավատարմությունը տվյալ առաջնորդին⁵։ Դա կարելի է ցույց տալ հենց մեր երկրի օրինակով: «Հայաստանն իմ Օջախն է, ժողովուրդն իմ Ընտանիքն է»՝ այդպես էր հնչում Հայաստանի վարչապետի կարգախոսը 2019 թ.: Այդ կարգախոսը հատկանշական է մեր տիպի քաղաքական մշակույթի համար: Ընտանիքը, մեծ հաշվով, չեն ընտրում, այստեղ իրականում չկան այլընտրանքային տարբերակներ: Հետևաբար, այդ տեսակի քաղաքական մշակույթի շրջանակում ընտրությունները պարզապես ֆիքսում են արդեն իսկ հասարակության մեջ ձևավորված իրավիճակը:

⁵ Юдин 2021, 32.

Եթե դարձյալ դիտարկենք ժամանակակից Հայաստանը 2022 թ. դրությամբ, ապա կարող ենք ասել՝ քաղաքական կյանքին հատուկ են թե՛ «ծախ», թե՛ «աջ» պոպուլիզմները: Առաջին դեպքում «ընտանիքը» 30 տարում սոցիալական գրկանքներ կրած հայաստանցիներն են, և գլխավոր պատումն է՝ «թալանածը վերադարձնենք ժողովրդին»: Երկրորդ դեպքում «հայ ազգն է», որին պետք է փրկել «թրքացումից»: Թե ինչու է առաջին պատումն այսօր ավելի հնչեղ, քան երկրորդը՝ առանձին և շատ հետաքրքիր թեմա է, որը, սակայն, այս հոդվածի շրջանակից դուրս է:

«Ընտանեկան բաղադրիչը» արտահայտված է ժամանակակից բազմաթիվ հասարակությունների քաղաքական մշակույթի մեջ: Ամերիկացի քաղաքագետ Էդվարդ Բենֆիլդը, օրինակ, կարծիք է հայտնում, որ XX դ. երկրորդ կեսին Իտալիայի հարավի տնտեսական հետամնացությունը մասամբ բացատրվում էր նրանով, որ այդ տարածքի բնակիչները հոգեբանական դժվարություններ ունեին ձեռնարկություններ ստեղծելու ընտանեկան շրջանակից դուրս⁶: Ուշագրավ է, որ Իտալիայի տարբեր հատվածների համեմատության թեման լավ մշակված է ամերիկյան քաղաքագիտական խոսույթում: 1990-ականներին մեկ այլ քաղաքագետ՝ Ռոբերտ Փաթմանը, դարձյալ համեմատելով մի կողմից՝ Իտալիայի հարավի և, մյուս կողմից, կենտրոնի և հյուսիսի տնտեսական ցուցանիշները, եզրակացնում է, որ տարբերությունը մոտ 1000 տարի առաջվա «որոշիչ ժամանակաշրջանից» է, երբ մի մասն ընտրել էր ուժեղ իշխանությամբ միապետությունը, իսկ մյուսը՝ հանրապետությունը⁷:

Պետության՝ որպես ընտանիքի մասին պատկերացումը, մեր կարծիքով, հպատակային մշակույթի դրսևորումներից մեկն է, ինչը և պարարտ հող է ստեղծում պոպուլիզմի համար, որը, իր հերթին, շատ քաղաքագետների համոզմամբ, վերապահումներ ունի ներկայացուցչական ինստիտուտների նկատմամբ: Ինչպես նշում է գերմանացի հետազոտող Հանս-Վերներ Մյուլլերը, «պոպուլիստները պարտադիր կերպով հանդես չեն գալիս ներկայացուցչական գաղափարի դեմ: Փոխարենը՝ նրանք կարող են աջակցել դրա առանձնահատուկ տեսակին: Պոպուլիստները լավ են ներկայացուցչության հետ՝ պայմանով, որ իսկական ժողովրդին ներկայացնում են նրա իսկական ներկայացուցիչները, որոնք ճիշտ դատողություններ և ճիշտ քայլեր են

⁶ Banfield 1967, 53.

⁷ Putnam 1993, 62.

անում»⁸: «Ճիշտ դատողությունները», ըստ ամենայնի, կարող են հղանալ և մարմնավորվել «իսկական ժողովրդի» և նրա «հոր» գլխում՝ դրանք ավելի դժվար կլինի գտնել խորհրդարանում, կուսակցություններում, կառավարությունում, նախարարություններում, հասարակական կազմակերպություններում: Ժողովուրդն այս պարագայում ներկայացված է մեկ միասնական ճշմարտությամբ, որն իր ողջ մանրամասներով հայտնի է առաջնորդին:

Այստեղից էլ գալիս է «առաջնորդ-ժողովուրդ» սակրալիզացված (սրբադասված) կապը: «Պոպուլիստական մարտահրավերը ազատական ժողովրդավարության հենց այդ միջանկյալ ինստիտուտների մերժումն է... Պոպուլիզմը, այդպիսով, ժողովրդի լիակատար վստահությունն է պահանջում իր առաջնորդի նկատմամբ: Դա է պոպուլիզմի էական թերությունը. այն ինստիտուտներին, որոնք ժողովրդին կապշտպանեն առաջնորդի դավաճանությունից, մանիպուլյացիայից և, ի վերջո, ճնշումներից, չեն հանդուրժում՝ դրանք վերանում են՝ փոխարինվելով ժողովրդի անմիջական կամարտահայտությամբ», - արձանագրում է ամերիկացի հետազոտող Քոլին Քրաուչը⁹:

Այդ խնդրին նվիրված ծավալուն հետազոտության մեջ քաղաքագետ Արտյոմ Զեմցովը ցույց է տալիս, որ «ուժեղ ձեռքի» հիմնական սուբյեկտիվ իմաստներն են «ամբողջականությունը», «կարգուկանոնը», «կարծրությունը», «այլընտրանքի բացակայությունը», «հակավերնախավային» բնույթը¹⁰: Հատկապես կարևոր է այդ շարքի վերջին բնութագրիչը. այդ մշակույթում առաջնորդը վեր է որևէ համակարգից կամ անգամ օրենքից. նա իր երկաթաբռունցքով պատժում է անպիտան պաշտոնյաներին, իսկ եթե պետք է՝ «տեղն է դնում» խորհրդարանին, կուսակցություններին, հասարակական շարժումները և էլիտան (վերնախավը) ներկայացնող այլ «միջանկյալ օղակներին»:

Նման քաղաքական մշակույթի պայմաններում, բնականաբար, մեծանում է առաջնորդի անձի դերը, եթե չկան «միջանկյալ օղակներ», և առաջնորդը՝ «հայրը», անմիջապես գործ է ունենում իր «հպատակների» հետ, ապա մեծ նշանակություն ունի, թե ով է այդ առաջնորդը, ինչ առաքինություններ ունի, ինչպես է նրա բարեմասնություններն ընկալում «ժողովուրդը»: Պոպուլիզմով զբաղվելու համար այդ անձը պետք է ընկալվի որպես անբիծ,

⁸ Մյուլլեր 2019, 60:

⁹ Crouch 2019, 125.

¹⁰ Земцов 2020, 96-115.

ցանկալի է՝ հերոսական մի էակ: Եվ դա վերաբերում է ոչ միայն պետության, այլև առանձին կուսակցությունների, կազմակերպությունների, հիմնարկների կառուցվածքներին: «Երկրների ճնշող մեծամասնության մեջ առևտրային, քաղաքական, ոչ առևտրային կազմակերպությունները ստեղծվում են անձերի շուրջ և մեռնում են նրանց հետ կամ, համենայն դեպս, հիվանդանում են այդ իրադարձությունից հետո: Նրանք ստեղծվում են մարդու, կոնկրետ առաջնորդի համար: Իսկ պետք է դրանք դարձնել ապանձնավորված, դրանք պետք է վերապրեն իրենց ստեղծողներին», - գրում է հայտնի ռուսաստանցի տնտեսագետ Ալեքսանդր Աուզանը¹¹:

Քաղաքական մշակույթի անձնավորված բնույթը ցայտուն երևում է Հայաստանի երրորդ հանրապետության օրինակով: Հնարավոր չէ պատկերացնել հայաստանյան որևէ կուսակցություն առանց դրա առաջնորդի. եթե անգամ ակնհայտ է, որ գոնե մարտավարական նպատակներով առաջնորդը պետք է փոխվի, միևնույն է՝ դա չի արվում, կարծում ենք՝ ոչ միայն այն պատճառով, որ նյութական լծակները կենտրոնացած են այդ անձի ձեռքում, այլև կա որոշակի վախ, որ հակառակ դեպքում քաղաքական կառույցը կկազմալուծվի (ի դեպ, այդպես չեն կազմակերպված հայկական ավանդական կուսակցությունները, բայց դա նույնպես առանձին քննարկման թեմա է): Հայաստանում քաղաքական ուժերի հիշյալ առանձնահատկության վրա ուշադրություն է դարձնում նաև քաղաքագետ Էմիլ Օրդուխանյանը. «Քաղաքական դաշտում ակտիվ գործող կուսակցությունների ծրագրերը հիմնականում չեն տարբերվում միմյանցից: Այդ պարագայում քաղաքական ուժերը շեշտը դնում են բացառապես առաջնորդի անձնական որակների վրա»¹²:

Նշված առանձնահատկությունը ավելի մեծ օրինաչափության դրսևորում է: Ամերիկացի հետազոտող Լուսիան Ուիլմոթ Փայը XX դ. երկրորդ կեսին առաջ է քաշել մի տեսություն, որը կոչված էր նկարագրելու «ոչ արևմտյան տիպի» քաղաքական գործընթացի առանձնահատկությունները: Փայն իր տեսությունը շարադրել է 17 կետով, որոնցից մեկը հետևյալն է. «Քաղաքական ծրագրերը փոխարինվում են համընդհանուր էթիկական վարքականոսով, որը ստվերում է սկզբնակետը: Կուսակցությունն ամբողջությամբ կողմնորոշված է իր առաջնորդի և ոչ միայն նրա քաղաքական հայացքներով.

¹¹ Ауган 2021, 135.

¹² Օրդուխանյան 2020, 85-86:

նրա բնավորության բոլոր գծերը լրջորեն ազդում են քաղաքական գործընթացի վրա»¹³: Փայի ներկայացրած առանձնահատկությունները, որոնք նա նկարագրել է 1950-60-ական թվականներին, կարելի է նկատել նաև այսօրվա քաղաքական մշակույթում, սակայն ժամանակը, կարծում եմ, իր շտկումներն է մտցրել այդ տեսության մեջ. «անձնավորված» քաղաքական գործընթացի դրսևորումները այս կամ այն չափով հատուկ են զուտ արևմտյան տիպի մշակույթին՝ Միացյալ Նահանգներում և Արևմտյան Եվրոպայում:

Պոպուլիզմը «հակաէլիտարիզմի» տեսակ է

«Հասարակ ժողովրդի» և «էլիտայի» հակադրությունը խրախուսում են պոպուլիստական առաջնորդները, քանի որ այդ պարագայում ինքը՝ առաջնորդը, հնարավորություն ունի ներկայանալու որպես առաջին խմբի անբաժանելի մաս և հանդես գալու որպես որոշակի հուզական միասնականության խոսնակ: Եթե հպատակային մշակույթում կայսրը «օծված է» Աստծո կողմից, ապա այս դեպքում առաջնորդին «օծում է» ժողովուրդը՝ նաև ընտրությունների միջոցով, և դա բացառիկ կապ է ստեղծում «օծյալի» և «հպատակների» միջև:

Ինչպես ցանկացած հասարակական (նաև՝ ֆիզիկական) երևույթ, պոպուլիզմը նույնպես ունի իր հակապատկերը, հակազդեցությունը, որը կարելի է անվանել «հակապոպուլիզմ» կամ «էլիտարիզմ»: Ուշագրավ է, որ այդ երկու բևեռները, ըստ էության, փորձում են վարկաբեկել ներկայացուցչական ժողովրդավարությունը. մի կողմից՝ ներկայացուցչական մարմինները դիտարկվում են որպես յուրահատուկ խոչընդոտ՝ «ժողովրդի» ու նրա առաջնորդի շփման համար, իսկ մյուս՝ «էլիտար» կողմից մշտապես կասկած են հայտնում, թե պետք է արդյոք այդ նույն «ժողովրդին» անսահմանափակ իրավասություն տալ՝ իշխանություն ձևավորելու: Ազատական փիլիսոփայության առաջին տեսաբաններից մեկը՝ Ջոն Սթյուարթ Միլը, դեռևս 1861 թ. ուղղակիորեն նշում էր. «Ես դեմ եմ, որ անգրագետ և մաթեմատիկայի կանոնները չիմացող մարդը կարողանա մասնակցել ընտրություններին: Համընդհանուր կրթությունը պետք է նախորդի համընդհանուր ընտրական իրավունքին: Կարևոր է նաև, որ տեղական և ընդհանուր հարկերի հարցով

¹³ Паф 2003, 69.

քվեարկողներն ընտրվեն միայն նրանց կողմից, ովքեր վճարում են այդ հարկերի մասը... Գույքային ցենզը՝ որպես ընտրական իրավունքի չափանիշ, մշտապես առաջացրել և առաջացնելու է չարություն: Մեկ անձին մի քանի ձայն տրամադրելու հիմք կարող է ծառայել միայն նրա անձնական մտավոր առավելությունը»¹⁴: Պարզ է, որ եթե Միլի առաջարկը կյանքի կոչվեր, դա դուռ կբացեր լուրջ կամայականությունների համար, որոնք կգերազանցեին համընդհանուր ընտրական իրավունքի թերությունները. դժվար թե գոյություն ունենան «մտավոր առավելությունների» օբյեկտիվ չափանիշներ:

XXI դարում քաղաքական գործիչներն ու փորձագետները վարանում են ուղիղ տեքստով խոսել համընդհանուր ընտրական իրավունքի որևէ սահմանափակման մասին, քանի որ դա կհակասեր ժողովրդավարության վերաբերյալ ձևավորված պատկերացումներին: Այնուամենայնիվ, «տողատակերով» խոսվում է հնարավոր կամ ցանկալի սահմանափակումների վերաբերյալ: Օրինակ, 2016 թ. Դոնալդ Թրամփի նախագահ ընտրվելը ամերիկյան վերնախավի մի մասի մեջ տարակուսանք առաջացրեց, թե ինչու ինչ-որ «անկիրթ» խավերի ներկայացուցիչները, «պարզունակ» մարդիկ պետք է Հիլարի Բլինթոնին խանգարեին գալ իշխանության¹⁵: Հիշենք նաև, թե ինչ էին այդ նույն ժամանակահատվածում գրում և ասում ամերիկյան վերնախավի ներկայացուցիչները, այսպես կոչված, redneck-երի՝ «կարմրավիզների» (պայմանականորեն ասած՝ «հասարակ ժողովրդի») մասին, և ինչպես էին վերջիններս բացատրում իրենց ընտրությունը¹⁶: Ազատական ուղղվածության ժամանակակից հոգեբան և հրապարակախոս Սթիվեն Փինքերն իր վերջին գրքերից մեկում բազմաթիվ էջեր է նվիրել Դոնալդ Թրամփի քննադատությանը: Նա մասնավորապես գրում է. «Նույն տարում (2016 թ. – Ա.Ա.) ԱՄՆ-ի նախագահ էր ընտրվել Դոնալդ Թրամփը՝ ստանալով ընտրիչների կոլեգիայի ձայների մեծամասնությունը, բայց պարտվելով ուղիղ քվեարկության արդյունքներով (Հիլարի Բլինթոնը ստացել էր 48%, Թրամփը՝ 46%): Դժվար է ավելի լավ արտահայտել պոպուլիզմի թրայբալիստական (այսինքն՝ մեկուսացմանն ու արտաքին աշխարհի հանդեպ թշնամանքին միտված – Ա.Ա.)

¹⁴ Милль 2006, 68.

¹⁵ Carpentier 2016.

¹⁶ Barabak, Duara 2016.

և ռեակցիոն ոգին, քան Թրամփի ընտրարշավի կարգախոսը՝ «Վերադարձնենք Ամերիկային իր առաջվա փառքը»¹⁷:

Հավանաբար, հայ ընթերցողը նույնպես կգտնի նման փաստարկներ և հակափաստարկներ հայկական տարբեր հարթակներում՝ 2021 թ. հունիսի 20-ի խորհրդարանական ընտրություններից հետո: Նման խոսույթի առկայությունն այդպիսով հաստատում է, որ տնտեսական և քաղաքական զարգացման տարբեր աստիճաններում գտնվող երկրներում այս կամ այն չափաբաժնով առկա է հպատակային և մասնակցային մշակույթի «հիբրիդը»: Դրա վկայությունն այն է, որ նույնատիպ քննարկումներ են առաջացել Հունգարիայում Վիկտոր Օրբանի, Հունաստանում Ալեքսիս Ցիպրասի, Մեծ Բրիտանիայում Ջերեմի Կորբինի հաջողությունների հետ կապված:

«Ժողովրդի» և «էլիտայի» հակադրությունը, որն առավել ցայտուն է արտահայտվում ժամանակակից պոպուլիզմի մեջ, հարցականի տակ է դնում ազատական արժեքները՝ գոնե այն ձևով, որով ընդունված էր դրանք մեկնաբանել XIX-XX դդ.: Ինքնին այդ արժեքները միշտ չէ, որ ներդաշնակ են ժողովրդավարության հետ, ինչին ուշադրություն էին դարձնում դեռևս XIX դ. մտածողները՝ մասնավորապես Ալեքսիս դը Տոկվիլը և Ֆրանսուա Գիզոն: Վերջինս ձգտում էր «հաշտեցնել» բանականության և կամքի ինքնիշխանությունը՝ անկախ այն հանգամանքից, թե արդյոք այդ կամքը ժողովրդի՞նն է, թե՞ միապետին¹⁸: Բայց այդ ներդաշնակման գործիքը, ըստ Գիզոյի, հենց ներկայացուցչական ինստիտուտներն են՝ այն, ինչին պոպուլիստները վերապահումով են վերաբերվում:

Ժամանակակից հետազոտողները դարձյալ նշում են ազատական ժողովրդավարության ներքին հակասությունը: «Քաղաքական մշակույթի որոշ տարրեր կարող են կոնֆլիկտի մեջ մտնել, նույնիսկ՝ հակադրվել միմյանց: Ազատությունը կարող է անմրցունակ լինել հավասարության հետ համեմատ, ժողովրդավարությունը սահմանափակվում է պետությամբ, իսկ պոպուլիզմը՝ մասնավոր սեփականությամբ», - նշում են ամերիկացի քաղաքագետներ Պալեցը և Լիպինսկին¹⁹:

¹⁷ Пинкер 2021, 138.

¹⁸ Таньшина 2015, 69-70.

¹⁹ Paletz. Lipinski 1994, 2.

Վերը նկարագրված հակասությունները սրվել են հատկապես վերջին երեք տասնամյակներում, և դրա հիմնական պատճառներից մեկը ընդհանուր հիասթափությունն է ազատական ժողովրդավարությունից, որը և հիմք ստեղծեց ժամանակակից պոպուլիզմի համար: Այդ հիասթափությունն իր հերթին պայմանավորված է մեծ մասամբ հենց իրենց՝ ազատականների սխալներով: Հետխորհրդային տարածքում և մասամբ նաև Արևելյան Եվրոպայում ազատական բարեփոխումները զուգադրվում են սոցիալական բևեռացման, աղքատության, ամենաթողության և անարժան մարդկանց սրընթաց ու անարդար հարստացման հետ: Կոմունիստական էլիտան (որի նկատմամբ, ի դեպ, նույնպես վստահության չկար 70-80-ական թվականներին) փոխարինվում է «օլիգարխիայով», որը կոռումպացված պետական ծառայողների և գործարարների մի նոր վերնախավ է, այդ վերնախավի համընդհանուր մերժումը պարարտ հող է ստեղծում պոպուլիզմի համար:

Գլոբալ առումով հիասթափության պատճառներից մեկը, հավանաբար, ԱՄՆ-ի և նրա արևմտյան դաշնակիցների քաղաքականությունն է, մասնավորապես Միջին Արևելքում: Այդ քաղաքականությունն ամենևին չի նախատեսում ազատ ընտրության հնարավորություն այնտեղ ապրող ազգերի համար՝ ըստ էության, այդպիսով մերժելով ազատականության հիմքերը: Միջազգային մասշտաբով «էլիտայի» հեղինակագրկումը դարձյալ հանգեցնում է տարբեր աշխարհամասերում պոպուլիստական առաջնորդների ի հայտ գալուն, որոնք, գոնե խոսքի մակարդակով, հակադրվում են նախկին հեղինակություններին և խոստանում են իրենց ժողովուրդներին տանել այլ՝ «յուրահատուկ» ճանապարհով: Հիշենք, օրինակ, որ 2015-2019 թթ. Հունաստանի վարչապետ Ալեքսիս Ցիպրասը խոստանում էր դուրս բերել իր երկիրը եվրոյի գուտուց, ինչը, սակայն, այդպես էլ չարեց:

Լիբերալիզմի հեղինակագրկումը զուգակցվում է բոլոր գաղափարախոսությունների և անգամ գաղափարների մերժմամբ: Նույն գործընթացները տեղի են ունենում նաև Հայաստանում. 1998 թ. Ռոբերտ Քոչարյանի նախընտրական կարգախոսն էր՝ «Իմ կուսակցությունը իմ ժողովուրդն է»: Նրա մրցակից Կարեն Դեմիրճյանը նույն շրջանում հետևյալ միտքն է արտահայտել. «Մենք խորը փոսի մեջ ենք: Ամպամած, մթամած երկինք է: Այստեղից աջ ու ձախ ճանապարհ չկա (հավանաբար, ակնարկ է աջ և ձախ գաղափարախոսությունների վերաբերյալ – Ա.Ա.): Պարան, աստիճան էլ չկա: Մնում

է ինքներս, իրար օգնելով, դուրս գանք այս ճգնաժամային վիճակից»²⁰: Իսկ ահա թե նախընտրական բանավեճերից խուսափելու ինչ արդարացում է գտնում Վիկտոր Օրբանը. նա բերում է ընկած ծառի օրինակը: Մարդկանց մի մասը դրա վերաբերյալ հիասքանչ գաղափարներ է առաջարկում, բայց գտնվում են մարդիկ, որոնք հասկանում են, որ այդ ծառը պետք է պարզապես հեռացնել փողոցից: «Պետք են պինդ, վստահելի տղերք՝ երեսուն հոգի, որոնք կանեն այն, ինչը բոլորս էլ գիտենք, որ պետք է անել»²¹: Հետևաբար, պետք չեն ոչ քաղաքական ինստիտուտները, ոչ էլ «բարձրաճակատ» ինտելեկտուալները՝ ժողովրդին անհրաժեշտ է «պինդ տղա», հոգատար հայր, որը կլուծի նրա խնդիրները:

Պոպուլիզմի ծաղկմանը, խոսույթի պարզունակացմանը նպաստում է նաև թվային տեխնոլոգիաների զարգացումը: Մինչև 1990-ական թվականները գոյություն ուներ հստակ հիերարխիա, հստակ բաժանում՝ մի կողմից՝ քաղաքական գործիչների, փորձագետների, լրագրողների և, մյուս կողմից, նրանց ստեղծած բովանդակությունը սպառողների միջև կար որոշակի սահմանագիծ. հեռուստատեսկանից խոսողները հստակորեն բաժանված էին նրանցից, ովքեր դիտում և լսում էին իրենց: Թվային դարում ցանկացած նման հեղինակությանը վարկաբեկելը, պատվանդանից իջեցնելը ռոպեների գործ է. բավարար է նրա հրապարակման տակ մի քանի «խարազանող» մեկնաբանություն գրել: Այդ իրավիճակը ստիպում է վերոհիշյալ գործիչներին փորձագետներին, մեկնաբաններին լինել ավելի պարզ, մատչելի, «խոսել ժողովրդի սրտից»: «Դրա հիմքում է նաև գաղափարախոսության նշանակության նվազումը, լեզվի միջոցով որոշակի խզումը, բացը, որը կոչված է լցվելու պոպուլիզմով... Ինչպես նաև այն, որ հասարակության աչքում քաղաքական գործիչները, լրատվամիջոցները և վերնախավի այլ ներկայացուցիչները կորցնում են իրենց նշանակությունը», - նշում են բրիտանացի քաղաքագետներ Բլումերը և Քավանան²²:

Պոպուլիզմի աճն աշխարհում արտացոլում է ընդհանրապես գաղափարախոսությունների և, հատկապես, ազատական գաղափարախոսության

²⁰ Տես՝ https://blog.168.am/blog/310161.html?fbclid=IwAR0zZ7e_ZxvD4XfvZxBbC60hyYbp6g6rwLP0kPmYRbUxBaRXyTCGtY4oyEM (17.02.2022):

²¹ Մյուլլեր 2019, 62:

²² Blumer, Kavanagh 2010, 236-237.

նշանակության անկումը: Այդ իրողությունից մասնավորապես բխում է, որ քաղաքական մշակույթի մասին «էվոլյուցիոն» պատկերացումներն այսօր հնացել են, և մասնակցային մշակույթը չի կարելի է որևէ իմաստով համարել «գազաթնակետ»: Միանգամայն «օրինակարգ» բնույթ ունի նաև հպատակային մշակույթը, ընդ որում՝ տարբեր ռեժիմների և պատմական տարբեր ճանապարհ անցած պետությունների պայմաններում: Կոնկրետ Հայաստանի պարագայում դա, մեր կարծիքով, նշանակում է, որ ամեն գնով և ի հեճուկս հասարակության դիմադրության՝ ազատական նախագիծ իրականացնելու փորձերը, եթե անգամ չեն ձախողվում, ապա, համենայն դեպս, չեն հանգեցնում սպասվող արդյունքի: Հավանաբար, բնական կլինի, որ հայ քաղաքական միտքն առավել սկետուն ուշադրություն դարձնի պահպանողական, քրիստոնեական արժեքներին:

Եզրակացություններ

- Պոպուլիզմը՝ որպես քաղաքական երևույթ, բնորոշ է բոլոր ժամանակաշրջաններին, սակայն XXI դարում այն ձեռք է բերել լայն տարածում՝ ստանալով յուրահատուկ գծեր:
- Ժամանակակից պոպուլիզմի հաջողությունները պայմանավորված են գաղափարախոսություններից և, առաջին հերթին՝ ազատական գաղափարախոսությունից հիասթափությամբ:
- Ներկայումս պոպուլիզմի տարածումը ստիպում է նորովի նայել ժողովրդավարության և ազատականության, իսկ ավելի լայն իմաստով՝ կամքի և բանականության ինքնիշխանության փոխհարաբերության խնդրին:
- Քաղաքական մշակույթի տեսանկյունից պոպուլիզմը համատեղում է մասնակցային և հպատակային մշակույթների տարրերը:
- Պոպուլիստական առաջնորդը, մի կողմից, ընտրվում է կամ հավանության է արժանանում քաղաքացիների մասնակցության շնորհիվ, սակայն, մյուս կողմից, իրեն դիրքավորում է, ընկալվում և լեգիտիմացվում է որպես «օծյալ», «հայր» կամ «թագավոր»:
- Պոպուլիզմին հատուկ է «հասարակ ժողովուրդ – էլիտա» հակադրությունը, պետական, քաղաքական, հասարակական ինստիտուտների հանդեպ վերապահ վերաբերմունքը, «առաջնորդ – ժողովուրդ» անմիջական շփման նախապատվությունը XXI դարում առաջին հերթին դրսևորվում է որպես

ծրագրային, գաղափարական պայքարի նսեմացում, անձնավորված մոտեցումների գերակայություն:

- Ժամանակակից Հայաստանում առկա է թե՛ «աջ» (ազգայնական) և թե՛ «ձախ» (սոցիալական) պոպուլիզմը՝ վերջինիս հստակ գերակշռությամբ:

Գրականություն

Մյուլլեր Հանս-Վերներ 2019, Ինչ է պոպուլիզմը, Երևան, Newmag, 200 էջ:

Օրդուխանյան Էմիլ 2020, Քաղաքական մշակույթը Հայաստանում, Երևան, «Երևանյան էսքիզ», 392 էջ:

Аузан А.А. 2021, Социокультурная экономика: как культура влияет на экономику, а экономика-на культуру: курс лекций /А.А. Аузан, Е.Н. Никишина, Москва, Экономический факультет МГУ имени М.В. Ломоносова, 200 с.

Дарендорф Ральф 2019, Восемь заметок о популизме, Москва, «Сектор», 32 с.

Земцов А.О. 2020, Конец «сильной руки»? Критический дискурс-анализ нормативного взгляда в политической культуре россиян, Социологический журнал, т. 26, N 4, с. 96-115.

Миль Джон Стюарт 2006, Рассуждения о представительном правлении. Челябинск, Социум, 384 с.

Пай Л. 2003, Незападный политический процесс, Политическая наука, N 2, с. 66-85.

Пинкер Стивен 2021, Просвещение продолжается: В защиту разума, науки, гуманизма и прогресса, Москва, «Альпина нон-фикшн», 626 с.

Побочий Иван 2014, Соотношение политического популизма и ненасильственной борьбы – European political and law discourse, vol. 1, Issue 4, с. 81-90,

Таньшина Н.П. 2015, Франсуа Гизо: политическая биография, Москва, МПГУ, 364 с.

Феномен правого и левого популизма в странах ЕС 2016, Аналитический доклад ОЕПИ, https://www.imemo.ru/files/File/ru/materials/Fenomen_doklad1.pdf, с. 1-21 (впервые опубликовано 13.06.2020).

Юдин Григорий 2021, Россия как плебисцитарная демократия. – Социологическое обозрение, т. 20, N 2, с. 9-47.

Almond G., Verba S. 1963, The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations. Princeton University Press, 562 p.

Banfield E.C. 1967, Moral Basis of a Backward Society. The Free Press, N-Y, 105 p.

Barabak M.Z., Duara Nigel 2016, Nov. 13, 'We're called redneck, ignorant, racist. That's not true': Trump supporters explain why they voted for him – LA Times.

Blumer J.G. Kavanagh D., 2010, The Third Age of Political Communication: Influences and Features, p. 236-237, <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/105846099198596> (27.03.2022).

Carpentier M. 2016, Why do People dislike Hillary Clinton? The Story goes far Back, Guardian, 18 October.

Crouch C. 2019, Post-Democracy and Populism // The Political Quarterly 90 (S 1), p. 124-137, https://pure.mpg.de/rest/items/item_3049474/component/file_3049475/content (first published: 03 December 2018).

Patetz D. L., Lipinski D. 1994, Political Culture and Political Communication, Duke University Working Papers, n. 92, p. 19-27.

Putnam R. D., Leonardi R., Y.R. Nonetti 1993, Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy, Princeton University Press, 280 p.

ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ՊՈՊՈՒԼԻԶՄԻ ՄԱՍԻՆ՝ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ

Արամ Աբրահամյան

Ամփոփում

Պոպուլիզմը՝ որպես քաղաքական երևույթ, ի հայտ է գալիս մարդկության պատմության ողջ ընթացքում՝ այն հասարակություններում, որտեղ անհրաժեշտություն կա ստանալու քաղաքացիների աջակցությունը: Սովորաբար այդ երևույթը ներկայացվում է բացասական երանգավորմամբ, սակայն քաղաքագիտության տեսանկյունից դա ուսումնասիրության օբյեկտ է, որն ինքնին չափտի առաջացնի գնահատողական դատողություններ: Պոպուլիզմն իր տարատեսակներով հատուկ է բազմաթիվ պետությունների քաղաքական կյանքին՝ անկախ այդ պետությունների զարգացածության աստիճանից: Քաղաքական ուղերձը քաղաքացիներին հասցնելու այս ձևը ենթադրում է մասնակցային և հպատակային քաղաքական մշակույթների համատեղում. մի կողմից, այն պահանջում է քաղաքացիների մասնակցություն (քվեարկության, քաղաքական միջոցառումներին ներկայանալու տեսքով), մյուս կողմից՝ քաղաքական առաջնորդի «սրբադասման» տարրեր: Այստեղից էլ բխում է պոպուլիզմի հիմնական առանձնահատկությունը՝ «հակաէլիտիզմը», որն իր հերթին ենթադրում է առաջնորդի ու քաղաքացիների անմիջական կապ, որը միջնորդավորված չէ քաղաքական, քաղաքացիական և պետական ինստիտուտներով:

Բանալի բառեր՝ պոպուլիզմ, քաղաքական մշակույթ, վերնախավ, անմիջական ժողովրդավարություն, ազատականություն, պահպանողականություն, լեգիտիմություն:

ЗАМЕТКИ О ПОПУЛИЗМЕ В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Арам Абрамян

Резюме

Популизм как политическое явление наблюдается на протяжении всей истории человечества, в тех случаях, когда возникает необходимость получить поддержку граждан. Обычно данное явление представляется в отрицательном свете, однако с точки зрения политологии это объект исследования, ко-

торый сам по себе не должен вызывать оценочных суждений. Популизм с его разновидностями характерен для политической культуры многих стран, вне зависимости от степени их развития. Этот способ донесения политического послания до граждан предполагает совмещение активистской и подданнической политических культур: с одной стороны, он требует участия граждан (в виде голосования, присутствия на политических мероприятиях), с другой – определенных элементов «сакрализации» лидера. Отсюда вытекает основная особенность популизма – «антиэлитизм», который в свою очередь предполагает прямую связь между лидером и гражданами – связь, не опосредованную политическими, гражданскими и государственными институтами.

Ключевые слова – популизм, политическая культура, элита, непосредственная демократия, либерализм, консерватизм, легитимность.

NOTES ON POPULISM IN THE CONTEXT OF CONTEMPORARY POLITICAL CULTURE

Aram Abrahamyn

Abstract

Populism as a political phenomenon appears throughout human history in those societies where there is a need to receive the support of citizens. This phenomenon, usually, is presented negatively, but from the point of view of political science, it is an object of study that shouldn't cause evaluative judgments. Populism with its variety is specific to the political life of many states regardless of the degree of development of those states. This way of delivering the political message to the citizens implies the combination of participant and subject political cultures: on one hand, it requires the participation of citizens (voting, attending political events), on the other hand, it also requires elements of "sanctification" of the political leader. "Anti-elitism", the main feature of populism, comes from here. It implies a direct connection between the leader and the citizens, which is not mediated by political, civil, and state institutions.

Key words – populism, political culture, elite, direct democracy, liberalism, conservatism, legitimacy.